

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

قواعد فقہیہ ۱

کرایش فقہ و اصول

درس ۲

استاد: حجت الاسلام والمسلمین آل‌وستانی

آموزشیار: آقای ابوالفضل نقاش زاده

مقدمه

در درس گذشته بیان شد که اگرچه ارزش و اهمیت بحث از قواعد فقهی کمتر از قواعد اصولی نیست، اما فقها به اندازه قواعد اصولی، به آن توجه و اهتمام نداشته و در طول تاریخ، بعضی از قواعد فقهی را به ندرت، لا به لای کتب فقهی یا اصولی خود، مورد بحث قرار داده‌اند.

در این درس، مصنف سیر شکل‌گیری کتب قواعد فقهی را مورد بررسی قرار داده و آن را به سه دوره قدیم، معاصر و عصر میان آن دو دوره تقسیم می‌کند. بعضی از این آثار، چاپ شده و برخی دیگر هنوز به صورت خطی باقی مانده‌اند. با وجود آنکه هدف از تألیف این کتب، بیان قواعد فقهی بوده است، اما در بعضی موارد، به بیان فوائد دیگر نیز پرداخته شده است، مانند «القواعد و الفوائد» شهید اول (ره) و «عوائد الأیام» فاضل نراقی (ره).

برای تحقیق بیشتر در این زمینه می‌توانید به مقدمه قواعد فقهی آیت الله بجنوردی (ره) مراجعه کنید.

متن درس

[الفهاء لم يولوا القواعد الفقهية اهتماما كما أولوا القواعد الأصولية ذلك ... فالقواعد الفقهية لم تفرد ببحث مستقل و إنما يبحثها الفقيه في علم الأصول و بشكل استطرادي أو في الفقه و بمناسبات خاصة ...]

و لعلّ أول من فكّر في أفراد القواعد الأصولية ببحث مستقل هو الشهيد الأول في كتابه المعروف بالقواعد و الفوائد الذي طبع طبعة محققة في جزئين؛ و لكن الكتاب المذكور ليس ممحّضاً في القواعد الفقهية، بل يذكر قواعد أخرى أجنبية عن الفقه هي أشبه باللغوية أو الأدبية أو الكلامية أو الأصولية. فمثلاً يذكر في القاعدة الأولى تفسير الفقه لغة و شرعا و في القاعدة الثانية أقسام الحكم الشرعي و في القاعدة الثالثة ان العبادات تتّصف بالأحكام الخمسة ما عدا الاباحة، فالصلاة مثلا تكون واجبة أو مستحبة أو مكروهة أو محرّمة و لا تكون مباحة و هذا بخلاف العقود فانها تتّصف بجميع الأحكام الخمسة و على هذا المنوال يذكر قواعد أخرى كثيرة و من هنا نجد ان تسمية الكتاب جاءت بالقواعد و الفوائد، فلم تقيد القواعد بالفقهية و عطفت الفوائد على القواعد و على أيّ حال ان بحث الكتاب المذكور عن القواعد الفقهية أمر نادر و اذا بحثها اتفاقا بحثها بالشكل المناسب لتلك الفترة الزمنية، فهو لا يذكر مدرک القاعدة و جهات البحث فيها و كيفية الاستفادة منها و جاءت في الآونة الأخيرة بعض المحاولات الجيدة في هذا المجال؛ أخص من بينها بالذكر: القواعد الفقهية للسيد البجنوردی و القواعد الفقهية للشيخ الشيرازي و مائة قاعدة للسيد المصطفوي. و لا ننسى الالتفات الى أن الفترة المتوسطة بين عصر الشهيد الأول و الآونة الأخيرة اشتملت على بعض المؤلفات الأخرى المخطوطة و المطبوعة. فمن المطبوعة: عوائد الأيام في بيان قواعد الأحكام و مهمات مسائل الحلال و الحرام للشيخ النراقي، إلّا أنّه ليس بمستوعب لها، بل هو يشتمل على عشر قواعد تقريبا و أكثره ناظر الى فوائد أخرى من قبيل البحث عن ولاية الفقيه و تحقيق حال كتاب الفقه الرضوي و استعراض بعض الفوائد الرجالية؛ من قبيل: بيان معنى أسند عنه أو الفرق بين الكتاب و الأصل و النوادر أو بيان معنى فلان مولى فلان، إلى غير ذلك و من الكتاب المخطوطة بعض الرسائل الخاصة بالقواعد الفقهية التي أشار لها الشيخ آقا بزرك في الذريعة، كرسالة السيد محمد مهدي القزويني و رسالة المولى محمد جعفر الأسترابادي و غير ذلك.

القاعدة الفقهية و الفارق بينها و بين القاعدة الأصولية

في مجال التفريق بين القاعدة الفقهية و القاعدة الأصولية يمكن أن تقدم عدّة فوارق قد يكون بعضها قابلا للمناقشة، إلّا اننا نترك ذلك الى مستوى أعلى.

[ان القاعدة الفقهية قاعدة تشتمل على حكم شرعي عام يستفاد من تطبيقها الحصول على أحكام شرعية جزئية هي مصاديق لذلك الحكم العام، بينما القاعدة الاصولية قاعدة تستبطن حكما عاما يستفاد من خلال تطبيقها استنباط أحكام شرعية كلية مغايرة لذلك الحكم العام.]

تألیف قواعد فقهی در آثار قدما و معاصرین

ظاهراً اولین کتابی که در راستای قواعد فقهی تألیف شده است، «القواعد و الفوائد» تألیف شهید اول (ره) می‌باشد. این کتاب در دو جلد تألیف شده و مشتمل بر سیصد و دو قاعده و یک فصل پایانی به نام مستدرکات است. اما متأسفانه، کتاب مذکور علاوه بر نداشتن ترتیب خاص، اختصاص به بحث قواعد فقهی نیز ندارد، بلکه بسیاری از قواعد لغوی، ادبی، کلامی و حتی اصولی در آن مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.^۱ به عنوان نمونه، مصنف در قاعده اول به تفسیر فقه در لغت و اصطلاح پرداخته^۲ و در قاعده دوم، اقسام حکم شرعی را بیان نموده است.^۳ قاعده سوم نیز به بیان تفاوت بین عبادات و معاملات اختصاص دارد. از دیدگاه شهید اول (ره)، عبادات به همه احکام پنجگانه متّصف نمی‌شوند، زیرا اباحه در عبادات معنا ندارد، ولی معاملات این چنین نیستند و می‌توانند به همه احکام پنجگانه متّصف گردند.^۴ به همین مناسبت، کتاب به «القواعد و الفوائد» نامگذاری شده است، نه «قواعد فقهیه»، چرا که تنها اختصاص به بیان قواعد ندارد، بلکه فوائد و ظرائف بسیاری در آن ذکر شده است. علاوه بر آنکه قواعد فقهی چندانی نیز در آن بحث نشده و در موارد معدودی که از قواعد فقهی سخن به میان آمده، متناسب با آن زمان و بدون ذکر مدرک قاعده و جهات بحث در آن و کیفیت استفاده از آن، بحث شده است. در دوره‌های معاصر نیز کتاب‌هایی به رشته تحریر در آمده که بعضی از آن‌ها به چاپ رسیده است، مثل قواعد فقهیه محقق بجنوردی (ره)،^۵ قواعد فقهیه آیت الله مکارم شیرازی^۶ و صد قاعده آیت الله مصطفوی (ره).^۷

تطبيق

و لعلّ أوّل من فكّر في أفراد القواعد الأصولية ببحثٍ مُستقلٍّ هو الشهيد الأوّل في كتابه المعروف بالقواعد و الفوائد الّذي طُبِعَ طَبْعَةً مُحَقَّقَةً فِي جُزءٍ مِنْ؛

۱. به همین جهت، تعدادی از فقها به تنقیح و تهذیب آن پرداخته‌اند، از جمله: الف- ابو عبدالله الفاضل المقداد السیوری (م ۸۲۶): وی از شاگردان شهید اول (ره) می‌باشد. ایشان ابتدا به تهذیب «القواعد و الفوائد» و حذف زیادات آن پرداخته و آن را «جامع الفوائد فی تلخیص القواعد» نامگذاری نموده است، سپس آن را بر اساس فروع فقهی مرتب کرده و نام آن را «نضد القواعد الفقهیه علی مذهب أهل البيت» نهاده است؛ ب- تقی الدین ابراهیم بن علی الحارثی الکفعمی (م ۹۰۰): که کتاب «مختصر قواعد الشّهدید» را تألیف نموده است؛ ج- زین الدین بن علی بن احمد العاملی (م ۹۶۵): که کتاب «تمهید القواعد الأصولیة و العریبة لتفریح فوائد الأحکام الشرعیة» را نوشته است. (سید حسن بجنوردی، القواعد الفقهیة، قم: نشر الهادی، ۱۴۱۹ هـ ق، چاپ اول، مقدمه، ص ۱۱)

۲. قاعده ۱: الفقه لغة الفهم و شرعاً العلم بالأحكام الشرعیة الفرعیة عن أدلتها التفصیلیة. (شهید اول، القواعد و الفوائد، سید عبدالهادی حکیم، قم: کتابفروشی مفید، چاپ اول، ج ۱، ص ۳۰)

۳. قاعده ۲: الحکم الشرعی ینقسم إلى الخمسة المشهورة ... (شهید اول، القواعد و الفوائد، ج ۱، صص ۳۰ - ۳۱)

۴. قاعده ۳: العبادات تننظم ما عدا المباح ... (شهید اول، القواعد و الفوائد، ج ۱، ص ۳۱)

۵. این کتاب توسط آیت الله سید حسن بجنوردی (ره) در هفت جلد تألیف شده و در بردارنده ۶۳ قاعده فقهی است. (استاد)

۶. این کتاب توسط آیت الله مکارم شیرازی در چهار جلد تألیف شده و در بردارنده ۳۰ قاعده فقهی است. (استاد)

۷. این کتاب توسط آیت الله سید محمد کاظم مصطفوی (ره) در یک جلد تألیف شده و در بردارنده صد قاعده فقهی است. (استاد)

و گویا اولین کسی که اندیشه اختصاص قواعد اصولی به بحث مستقل را ایجاد نمود، شهید اول (ره) در کتاب شناخته شده به (اسم) «القواعد و الفوائد» است که در دو جلد به چاپ رسیده است؛ و لکن کتاب المذكور ليس مُحَصَّصاً في القواعد الفقهية، بل يذكر قواعد أخرى أجنبية^١ عن الفقه هي أشبه باللغوية أو الأدبية أو الكلامية أو الأصولية.

اما کتاب یاد شده منحصر در قواعد فقهی نیست، بلکه قواعد دیگری را ذکر می کند که بیگانه از فقه بوده و به مباحث لغوی یا ادبی یا کلامی یا اصولی شبیه تر است.

فمثلاً يذكر في القاعدة الأولى تفسير الفقه لغة و شرعاً، و في القاعدة الثانية أقسام الحكم الشرعي، و في القاعدة الثالثة أن العبادات تتصف بالأحكام الخمسة ما عدا الإباحة،

به طور مثال، در قاعده اول، تفسیر فقه از دیدگاه لغت و شرع و در قاعده دوم، اقسام حکم شرعی و در قاعده سوم، اقسام عبادات به غیر از اباحه از احکام پنجگانه را ذکر می کند،

فالصلاة مثلاً تكون واجبة أو مستحبة أو مكروهة أو محرمة و لا تكون مباحة، و هذا بخلاف عقود فإنها تتصف بجميع الأحكام الخمسة،

به عنوان مثال، نماز یا واجب است، یا مستحب است، یا مکروه است یا حرام و مباح نیست^٢ و این بخلاف عقود است، چرا که عقود به تمامی احکام پنجگانه متصف می گردند،

و على هذا المنوال يذكر قواعد أخرى كثيرة. و من هنا نجد أن تسمية الكتاب جاءت بالقواعد و الفوائد، فلم تُقَيَّد القواعد بالفقهية و عُوِّدَت الفوائد على القواعد.

و به همین شیوه قواعد بسیار دیگری را ذکر می کند و از اینجا پی می بریم که (چرا) کتاب به «القواعد و الفوائد» نامگذاری شده است، پس قواعد مقید به فقهی نشده و «الفوائد» بر «القواعد» عطف شده است.

و على أي حال إنَّ بحث الكتاب المذكور عن القواعد الفقهية أمرٌ نادرٌ، و إذا بحثها اتفاقاً بالشكل المناسب لتلك الفترة^٣ الزمنية، فهو لا يذكر مدرک القاعدة و جهات البحث فيها و كيفية الاستفادة منها.

و به هر حال، همانا بحث کتاب مذکور از قواعد فقهی، امر نادری است و زمانی که به شکل اتفاقی قواعد فقهی را بحث می کند، آن را به صورتی که با آن دوره زمانی مناسبت دارد مورد بررسی قرار می دهد، پس وی مدرک قاعده و جهات بحث در قاعده و چگونگی استفاده از قاعده را ذکر نمی کند.

و جاءت في الآونة^٤ الأخيرة بعض المحاولات الجيدة في هذا المجال؛ أخص من بينها بالذكر: القواعد الفقهية للسيد البجنوردی و القواعد الفقهية للشيخ الشيرازي و مائة قاعدة للسيد المصطفوي.

١. نعت قواعد.

٢. نماز واجب مانند نمازهای یومیه، نماز مستحب مانند نوافل یومیه، نماز حرام مانند نماز حائض و نماز مکروه مانند نماز در اماکن یا زمانهای مکروه. (شهید اول، القواعد و الفوائد، ج ١، ص ٣١)

٣. یعنی: فاصله میان دو زمان.

٤. جمع أوان، زمانها.

و در زمان‌های اخیر، بعضی گفتگوهای شایسته در این باب آمده است که از میان آن‌ها قواعد فقهی (آیت الله) سید بجنوردی (ره) و قواعد فقهی (آیت الله مکارم) شیرازی و صدقاعده (آیت الله) سید (محمد کاظم) مصطفوی (ره) را اختصاص به ذکر می‌دهم.

Sco1:15:22

تألیف قواعد فقهی از زمان شهید اول تا دوره معاصر

در دوران بین زمان شهید اول و زمان معاصر نیز آثار دیگری در زمینه قواعد فقهی به رشته تحریر در آمده که بعضی از آن‌ها به چاپ رسیده و بعضی دیگر به صورت خطی در دسترس است.

از جمله آثار چاپ شده می‌توان به «عوائد الأيام فی بیان قواعد الأحکام و مهمات مسائل الحلال و الحرام» فاضل نراقی (ره) اشاره نمود. این کتاب علاوه بر آنکه در بردارنده تمام قواعد نبوده و تقریباً ده قاعده را بررسی می‌کند، همانند کتاب «القواعد و الفوائد» شهید اول (ره) محض در قواعد فقهی نیست و بیشتر مطالب آن ناظر به فوائد دیگری از قبیل بحث ولایت فقیه، تحقیقی در مورد کتاب فقه منسوب به امام رضا (ع) و برخی از فوائد رجالی است.

از کتاب‌های خطی چاپ نشده نیز می‌توان رساله سید محمد مهدی قزوینی (ره)^۱ و رساله محقق استرآبادی (ره)^۲ را نام برد که شیخ آقا بزرگ تهرانی (ره) در «الذریعة» به آن‌ها اشاره نموده است.

تطبيق

و لا نَسَى الْإِلْتِفَاتَ إِلَى أَنَّ الْفِتْرَةَ الْمُتَوَسِّطَةَ بَيْنَ عَصْرِ الشَّهِيدِ الْأَوَّلِ وَالْآوْتَةَ الْأَخِيرَةَ اشْتَمَلَتْ عَلَى بَعْضِ الْمُؤَلَّفَاتِ الْأُخْرَى الْمَخْطُوطَةِ وَالْمَطْبُوعَةِ.^۳

و فراموش نمی‌کنیم توجه به این (نکته) را که دوران بین زمان شهید اول (ره) و زمان‌های اخیر، در بردارنده برخی از تألیفات دیگر است که یا خطی هستند یا چاپ شده.

فَمِنْ الْمَطْبُوعَةِ: عَوَائِدُ الْأَيَّامِ فِي بَيَانِ قَوَاعِدِ الْأَحْكَامِ وَ مُهِمَّاتِ مَسَائِلِ الْحَلَالِ وَ الْحَرَامِ لِلشَّيْخِ النَّرَاقِيِّ، إِلَّا أَنَّهُ لَيْسَ بِمُسْتَوْعِبٍ لَهَا، بَلْ هُوَ يَشْتَمِلُ عَلَى عَشْرِ قَوَاعِدَ تَقْرِيْبًا.

پس از کتب چاپ شده، «عوائد الأيام فی بیان قواعد الأحکام و مهمات مسائل الحلال و الحرام» متعلق به فاضل نراقی (ره) است، به جز آنکه (این کتاب) در بردارنده تمام قواعد نیست، بلکه تقریباً مشتمل بر ده قاعده است، و اکثره ناظرٌ إلى فوائدهِ أُخْرَى مِنْ قَبِيلِ الْبَحْثِ عَنْ وَلايَةِ الْفَقِيهِ وَ تَحْقِيقِ حَالِ كِتَابِ الْفَقْهِ الرَّضَوِيِّ وَ اسْتِعْرَاضِ بَعْضِ الْفَوَائِدِ الرَّجَالِيَّةِ؛

۱. شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۰۸ هـ ق، ج ۲، ص ۳۴ و ج ۱۷، ص ۱۸۸.

۲. شیخ آقا بزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۱۷، ص ۱۸۸.

۳. یعنی: چاپ شده.

و بیشتر کتاب، ناظر به فائده‌های دیگری از قبیل بحث از ولایت فقیه^۱ و تحقیق وضعیت کتاب فقه منسوب به امام رضا (ع)^۲ و پرداختن به برخی فائده‌های رجالی است؛

مِنْ قَبِيلِ: بیان معنی اُسْنِدَ عَنْهُ أَوْ الْفَرْقِ بَيْنَ الْكِتَابِ وَالْأَصْلِ وَالنُّوَادِرِ، أَوْ بَيَانِ مَعْنَى فُلَانٍ مُوَلَى فُلَانٍ، إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ. مانند: بیان معنای «اُسْنِدَ عَنْهُ»^۳ یا فرق بین کتاب و اصل و نوادر^۴ یا بیان معنای «فلان مولى فلان»^۵ و غیر این موارد. و مِنَ الْكِتَابِ الْمَخْطُوطَةِ بَعْضُ الرِّسَائِلِ الْخَاصَّةِ بِالْقَوَاعِدِ الْفَقْهِيَّةِ الَّتِي أَشَارَ لَهَا الشَّيْخُ آقَا بَزْرَكٍ فِي الذَّرِّيْعَةِ، كَرِسَالَةِ السَّيِّدِ مُحَمَّدٍ مَهْدِي الْقُرُونِيِّ وَ رِسَالَةِ الْمَوْلَى مُحَمَّدِ جَعْفَرِ الْأَسْتِرْآبَادِيِّ وَ غَيْرِ ذَلِكَ.

و از کتاب خطی، برخی رساله‌های مختص به قواعد فقهی است که شیخ آقابزرگ (ره) در «الذریعه» به آن‌ها اشاره نموده است، مانند رساله سید محمد مهدی قزوینی (ره) و رساله مولى محمد جعفر استرآبادی و غیر از آن‌ها.

Scot: ۲۲: ۳۹

^۱. مولى احمد نراقى، عوائد الأیام، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۱۷ هـ.ق، چاپ اول، ص ۵۲۹، عائدة ۵۴.

^۲. در مورد کتاب فقه منسوب به امام رضا (ع) این اختلاف وجود دارد که آیا انتساب این کتاب به امام علی بن موسی الرضا (ع) صحیح است یا اینکه این کتاب متعلق به یکی از قدمای اصحاب بوده و نهایتاً می‌توانیم در حد متون قدما با آن معامله کنیم، نه در حد یک کتاب روایی. (مولى احمد نراقى، عوائد الأیام، ص ۷۱۷، عائدة ۶۶)

^۳. مولى احمد نراقى، عوائد الأیام، ص ۸۰۹، عائدة ۸۵.

^۴. مولى احمد نراقى، عوائد الأیام، ص ۵۹۳، عائدة ۵۷.

^۵. مولى احمد نراقى، عوائد الأیام، ص ۸۰۷، عائدة ۸۴.

چکیده

۱. ظاهراً اولین کتابی که در راستای قواعد فقهی تألیف شده است، «القواعد و الفوائد» تألیف شهید اول (ره) می‌باشد. این کتاب علاوه بر نداشتن ترتیب خاص، اختصاص به بحث قواعد فقهی نیز ندارد.
۲. در دوره‌های معاصر نیز کتاب‌هایی به رشته تحریر در آمده که بعضی از آن‌ها به چاپ رسیده است، مثل قواعد فقهیه محقق بجنوردی (ره)، قواعد فقهیه آیت الله مکارم شیرازی و صد قاعده آیت الله مصطفوی (ره).
۳. در دوران بین زمان شهید اول و زمان معاصر نیز آثار دیگری در زمینه قواعد فقهی به رشته تحریر در آمده که از جمله آثار چاپ شده می‌توان به «عوائد الأيام فی بیان قواعد الأحکام و مهمات مسائل الحلال و الحرام» فاضل نراقی (ره) و از کتاب‌های خطی چاپ نشده به رساله سید محمد مهدی قزوینی (ره) و رساله مولی محمد جعفر استرآبادی (ره) اشاره نمود.

آزمون

۱. اولین کتابی که در راستای قواعد فقهی تألیف شده است، «القواعد و الفوائد» تألیف شهید اول (ره) می باشد.

پاسخ: درست

▼
درست
نادرست

۲. کتاب «عوائد الأيام» فاضل نراقی (ره) همانند کتاب «القواعد و الفوائد» ممخّص در قواعد فقهی است.

پاسخ: نادرست

▼
درست
نادرست

۳. کتاب اختصاص به بحث قواعد فقهی ندارد، بلکه بسیاری از قواعد لغوی، ادبی، کلامی و حتی اصولی در آن مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

پاسخ: القواعد و الفوائد

▼
عوائد الأيام
صد قاعده آیت الله مصطفوی
القواعد و الفوائد
قواعد فقهی آیت الله مکارم

۴. کدام یک از آثار زیر متعلق به دوران معاصر است؟

- الف) قواعد فقهی آیت الله بجنوردی (ره) ب) رساله محقق استرآبادی (ره)
- ج) «عوائد الأيام» فاضل نراقی (ره) د) «القواعد و الفوائد» شهید اول (ره)

۵. تحقیق پیرامون کتاب فقه منسوب به امام رضا (ع) در کدام یک از آثار زیر آمده است؟

- الف) «القواعد و الفوائد» شهید اول (ره) ب) «عوائد الأيام» فاضل نراقی (ره)
- ج) صد قاعده علمامه مصطفوی (ره) د) رساله سید محمد مهدی قزوینی (ره)

هینت

شهید اول (ره)، آیت الله بجنوردی (ره)، آیت الله مکارم شیرازی، آیت الله مصطفوی (ره)، مولی احمد نراقی (ره)، ولایت فقیه، کتاب فقه رضوی، الذریعة.